

Byzantina Symmeikta

Vol 21, No 1 (2011)

BYZANTINA SYMMEIKTA 21

Βιβλιοκρισία του: P. ANTONOPOULOS, The Reign of Cunincpert. Saga, Reality, Stability and Progress in Lombard Italy at the End of the Seventh Century, Porphyrogenitus Ltd, Camberley, Surrey 2010

Κωνσταντίνος ΧΡΗΣΤΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1062](https://doi.org/10.12681/byzsym.1062)

Copyright © 2014, Κωνσταντίνος ΧΡΗΣΤΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. (2012). Βιβλιοκρισία του: P. ANTONOPOULOS, The Reign of Cunincpert. Saga, Reality, Stability and Progress in Lombard Italy at the End of the Seventh Century, Porphyrogenitus Ltd, Camberley, Surrey 2010. *Byzantina Symmeikta*, 21(1), 405–412. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1062>

P. ANTONOPOULOS, *The Reign of Cunincpert. Saga, Reality, Stability and Progress in Lombard Italy at the End of the Seventh Century*, Porphyrogenitus Ltd, Camberley, Surrey 2010, σσ. X+138 (ISBN 1 871328 18 7)

Το παρόν έργο, το οποίο αποτελεί ένα ενδιαφέρον, όσο και σπάνιο δείγμα της ελληνικής μεσαιωνολογίας, ερευνά την ζωή και την διακυβέρνηση του βασιλιά των Λογγοβάρδων *Cunincpert* (στο εξής C.) [688-701].

Στην εισαγωγή (σσ. 1-10) τίθεται το πλαίσιο της έρευνας. Η βασιλεία του C. έχει περάσει σχεδόν απαρατήρητη από τους ερευνητές, παρά το ότι ο ιστοριογράφος των Λογγοβάρδων, ο Παύλος Διάκονος, την διαφοροποιεί από τις προηγούμενες, θεωρώντας ότι αποτέλεσε περίοδο προόδου για το βασίλειο (σ. 1). Κατ' αυτήν, πάντως, έλαβαν χώρα σημαντικά γεγονότα στην Ιταλία και ευρύτερα, όπως η Σύνοδος του Τρούλου (Πενθέκτη Οικουμενική) στην Κωνσταντινούπολη, η σύνοδος της Παβίας, η οποία τεμάτισε το σχίσμα των λεγομένων Τριών Κεφαλαίων στην Βόρειο Ιταλία, αλλά και μεταρρυθμίσεις στο λογγοβαρδικό βασίλειο (σ. 2). Πηγές για την περίοδο αποτελούν, εκτός από τον Παύλο Διάκονο, το *Carmen de Synodo Ticinensi*, ποίημα που εξιστορεί τα της Συνόδου της Παβίας, νομίσματα, επίσημα έγγραφα και αρχαιολογικά ευρήματα. Ο συγγραφέας συλλέγει και αναλύει τις διαθέσιμες πληροφορίες για τον C., ιδωμένες εντός της ευρείας σφαίρας των διεθνών σχέσεων του τέλους του 7ου αιώνα (σ. 9).

Στο πρώτο μέρος (σσ. 11-28) εξιστορείται κατά το δυνατόν η βιογραφία του C., ο οποίος ανήκε στην λεγόμενη βαυαρική δυναστεία, που καταγόταν από την οικογένεια της Βαυαρής πριγκίπισσας Θεοδελίνδας, συζύγου δύο Λογγοβάρδων βασιλέων. Γεννήθηκε μεταξύ 650 και 655,

οδηγήθηκε με την μητέρα του στο Benevento, με την άνοδο του Grimoald στον θρόνο (661), και επέστρεψε στην Β. Ιταλία το 671 με την επάνοδο του πατέρα του Perctarit. Η ερωτική περιπέτεια του βασιλιά πλέον C. με την Θεοδότη, κόρη ρωμαϊκής αριστοκρατικής οικογένειας, δίνει την ευκαιρία στον συγγραφέα να επιχειρήσει μια πρώτη σκιαγράφηση του χαρακτήρα του, ως ενός περιστασιακά επιπόλαιου ηγεμόνα, ο οποίος όμως γνώριζε τον τρόπο να καθίσταται δημοφιλής (σσ. 17-20). Υποθέτει επίσης ότι η κόρη του Cunincperga προέρχεται από την παραπάνω σχέση. Αστάθεια δείχνει η απόφαση του C. να δολοφονήσει τους ευγενείς Aldo και Grauso, για να αλλάξει γνώμη, αφού του παρουσιάστηκε κάποιος οϊωνός. Με αφορμή το επεισόδιο παρουσιάζεται το αξίωμα του στρατορος (strator), το οποίο είχε χαμηλή θέση στην υστερορωμαϊκή ιεραρχία των αξιωμάτων. Εδώ όμως πρόκειται για το λογγοβαρδικό βασίλειο, στο οποίο ο στρατωρ (magrabis στην λογγοβαρδική) ήταν σημαντικός αξιωματούχος (σσ. 23-24).

Ο Παύλος Διάκονος αναφέρει διάφορα επεισόδια, υπό το φως των οποίων ο C. διαγράφεται ως μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Ο Διάκονος τον χαρακτηρίζει ως *elegans*, δηλαδή κομψό, εκλεπτυσμένο, επομένως πιθανώς τον θεωρεί άνθρωπο με πολιτιστικά ενδιαφέροντα (σσ. 26-27). Είναι σχεδόν αδύνατο να συνδεθούν τα αναφερόμενα από τον Διάκονο επεισόδια με την δημοτικότητά του. Το γεγονός όμως ότι από όλους τους Λογγοβάρδους βασιλείς μόνο αυτός παρουσιάζεται από τον ιστοριογράφο με τέτοιο γλαφυρό τρόπο, οδηγεί τον συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι, κατά τον 8ο αιώνα, σωζόταν μία σειρά από αφηγήσεις αναφερόμενες στον C., ένδειξη μιας ανεκτικής και πολιτισμένης ατμόσφαιρας κατά το τέλος του 7ου αιώνα, παρά τις αυλικές ίντριγκες και τις συνωμοσίες (σ. 28). Κατά τον θάνατό του, αναφέρεται, κατ' εξαίρεση γι' αυτόν μεταξύ των Λογγοβάρδων βασιλέων, γενικό πένθος, απόδειξη της λαοφιλίας του.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας (σσ. 29-88), εξετάζεται η εσωτερική πολιτική του C., η οποία εντάσσεται στην πολιτική της λεγόμενης βαυαρικής δυναστείας. Η Βαυαρή πριγκίπισσα Θεοδελίνδα παντρεύτηκε τον βασιλιά Authari (584-590) και, μετά τον θάνατό του, τον διάδοχο του Agilulf (590-616). Καθολική η ίδια, προώθησε τον εκκαθολικισμό της βασιλικής οικογένειας και επιδίωξε την ειρήνευση με το Βυζάντιο, αλληλογραφώντας με τον πάπα Γρηγόριο Α' (590-604). Εδώ ακολουθείται

η, διαδεδομένη άλλωστε, άποψη ότι ο πάπας αυτός επεδίωξε και πέτυχε για πρώτη φορά την επιβολή παπικής πολιτικής εξουσίας (σ. 31). Βέβαια, το βιβλίο δεν ερευνά την περίοδο αυτή. Αν αυτό συνέβαινε, ίσως τα συμπεράσματα να ήταν διαφορετικά, ότι, δηλαδή, στην πραγματικότητα οι πάπες δρούσαν εντός της πολιτικής τάξης του Βυζαντινού Κράτους και ως εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι με υψηλότατο κύρος αλλά χωρίς καμμία διοικητική αρμοδιότητα¹. Γενικά η πολιτική της «βυζαντινής» δυναστείας έτεινε προς την επικράτηση του καθολικισμού και την ειρήνευση με το Βυζάντιο, στην βάση της διαίρεσης της Ιταλίας. Η παρουσία καθολικού επισκόπου στην Παβία κατά την βασιλεία του αρειανού Rothari (636-652), αποτελεί δείγμα σταθεροποίησης του καθολικισμού (σ. 32). Η κόρη της Θεοδελίνδας Gundeperga υπήρξε σύζυγος των δύο βασιλέων που διαδέχθηκαν τον αδελφό της Adaloald (616-626). Το 653 ανήλθε στον θρόνο ο γιος του αδελφού της Θεοδελίνδας, δούκας Aripert του Asti. Ο Aripert αναστήλωσε τον καθολικισμό στο βασίλειο (σ. 33 ε.). Μετά τον θάνατό του, οι δύο γιοί του Godepert και Perctarit συγκρούστηκαν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να εκμεταλλευθεί την περίσταση ο Grimoald, δούκας του Benevento, και να καταλάβει την εξουσία. Μετά τον θάνατό του (671), ο Perctarit επανήλθε στον θρόνο και το 678 ανακήρυξε τον γιο του Cunincpert σε συμβασιλέα. Το βιβλίο ερμηνεύει την κίνηση αυτή με αποκλειστικώς εσωτερικά κριτήρια (σ. 35). Κατά την περίοδο αυτή το λογγοβαρδικό βασίλειο επιδιώκει να ενταχθεί στην χριστιανική οικουμένη, πράγμα το οποίο εξηγεί το διάταγμα εναντίον των Ιουδαίων (σ. 38). Στη συνέχεια (σ. 41 ε.), το βιβλίο αναφέρεται στην ειρήνη, την οποία, κατά το κείμενο του Θεοφάνους, παραχώρησε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δ΄ στις πρεσβείες τις οποίες έστειλαν οι ηγεμόνες των εθνών, μεταξύ αυτών ο βασιλιάς των Λογγοβάρδων, στην Κωνσταντινούπολη, μετά την νίκη κατά των Αράβων το 678. Θεωρεί ότι το γεγονός δεν έχει κομβική σημασία², καθώς ειρήνη είχε υπάρξει και κατά το παρελθόν,

1. Βλ. και Κ. Ρ. CHRISTOU, *Byzanz und die Langobarden*, Αθήνα 1991, 146-176.

2. Αντίθετη άποψη εκφράζει το βιβλίο του CHRISTOU, *Byzanz und die Langobarden*, 221-223. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι εκεί πουθενά δεν αναφέρεται, ότι, κατά την σύναψη της ειρήνης, το Βυζάντιο «had the upper hand and that they could impose whatever terms they wanted at that stage», όπως αναφέρει ο συγγραφέας (σ. 42), αλλά ότι, κατά την υστερορωμαϊκή - βυζαντινή αντίληψη, ο αυτοκράτορας, έχοντας με την νίκη του αποβεί κύριος της διεθνούς κατάστασης, παραχώρησε την ειρήνη στα έθνη που την ζητούσαν.

ενώ, όπως απέδειξαν τα γεγονότα του 8ου αιώνα, με την κατάκτηση της Ραβέννας από τον Aistulf (751), η κατάσταση θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αλλάξει. Η γενικότερη αποτίμηση της συνθήκης αυτής θα μπορούσε να λάβει σε μεγαλύτερο βαθμό υπόψη της το πλαίσιο, το οποίο συνδέει την ειρήνη του 678 με την 6η Οικουμενική Σύνοδο (680/681). Χαρακτηριστικό είναι ότι η επαρχιακή σύνοδος του Μιλάνου, η οποία συγκλήθηκε για την προετοιμασία της οικουμενικής, απηύθυνε την ομολογία πίστωσης απευθείας στον αυτοκράτορα. Εκτός αυτού, ακριβώς αυτή την περίοδο, οι επίσκοποι του λογγοβαρδικού βασιλείου υποχρεώνονται να ορκίζονται όχι μόνο ότι θα τηρούν την ορθόδοξη πίστη, αλλά και ότι θα φροντίζουν να υπάρχει ειρήνη μεταξύ της *gens langobardorum* και της αυτοκρατορίας³. Επομένως, η ενότητα της πίστης έχει και την εκκλησιαστικοπολιτική αναφορά της στον αυτοκράτορα, με ό,τι αυτή συνεπάγεται. Ο συγγραφέας θεωρεί πιθανές βυζαντινές επιδράσεις στην λογγοβαρδική βασιλική αυλή κατά την διάρκεια της βασιλείας του Perctarit (σ. 40). Ως προς την μεταφορά της έγκρισης της παπικής εκλογής από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ στον έξαρχο της Ραβέννας, θεωρεί ότι αυτή σηματοδοτεί την εξασθένηση του ελέγχου της Κωνσταντινούπολης στα πράγματα της Ιταλίας.

Η νομισματική πολιτική του C. θεωρείται από το βιβλίο ότι αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης αλλαγής στο λογγοβαρδικό βασίλειο. Απορρίπτεται η υπόθεση άλλων ερευνητών, η οποία συνδέει ευθέως την νομισματική μεταρρύθμιση με την εξέγερση του δούκα της Brescia, του Alahis, και ερμηνεύεται ως μία πολιτική η οποία απέβλεπε στην επίτευξη μεγαλύτερης ενότητας μεταξύ Λογγοβάρδων και ιταλικού πληθυσμού (σ. 45). Η εισαγωγή της εικόνας του Χριστού στα βυζαντινά νομίσματα από τον Ιουστινιανό Β΄ θεωρήθηκε από ερευνητές το πρότυπο για την τοποθέτηση της εικόνας του αρχαγγέλου Μιχαήλ στα νομίσματα του C. Το βιβλίο διακρίνει διαφορετικές φάσεις αυτής της νομισματικής πολιτικής. Κατά την αρχική, τίθεται η μορφή της Νίκης επί των νομισμάτων, ενώ κατά την τελική η εικόνα του βασιλιά, καθώς και αυτή του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Η μεταρρύθμιση ερμηνεύεται ως μία πολιτική η οποία αποσκοπούσε στην ενίσχυση της βασιλικής εξουσίας αφ' ενός και στην αναζωογόνηση της

Αυτό δεν σημαίνει ότι στην πράξη υπαγόρευσε και τους όρους. Αντίθετα, οι Βυζαντινοί ήταν εκείνοι οι οποίοι αναγνώρισαν τις κατακτήσεις των Λογγοβάρδων.

3. *Liber Diurnus*, 76.

οικονομίας αφ' ετέρου. Ορθώς το βιβλίο ερμηνεύει την πολιτική αυτή ως ενίσχυση της εθνικής νομισματοκοπίας, χωρίς όμως να έχει αυτή την πρόθεση να θέσει υπό αμφισβήτηση το βυζαντινό μονοπώλιο έκδοσης του *solidus*, εφ' όσον το μεγαλύτερο νόμισμα που εκδόθηκε ήταν το τριμήσιο, ούτε τις καλές σχέσεις τις οποίες οι Perctarit και Cupincpert διατηρούσαν με το Βυζάντιο. Άλλωστε η ανωτερότητα του βυζαντινού αυτοκράτορα στον τομέα αυτόν δεν αμφισβητούνταν ούτε από το ισχυρό βασίλειο των Φράγκων (σσ. 52-55). Η απεικόνιση του C., όπου ο ίδιος εμφανίζεται να φορεί διάδημα και να κρατά σταυρό στο δεξί χέρι, ερμηνεύεται ως ένδειξη μεγαλύτερης αυτοπεποίθησης αλλά και προσπάθεια να αυξηθεί το κύρος του βασιλιά (σ. 56). Απορρίπτεται η θεωρία ότι τα νομίσματα του Ιουστινιανού Β' αποτέλεσαν πρότυπο για εκείνα του C., για λόγους χρονολογικούς αλλά και μορφής. Ο βασιλιάς αποφάσισε να απεικονίσει τον αρχάγγελο, ως προστάτη της δυναστείας και των υποστηρικτών της κατά την διάρκεια της επικράτησης του Grimoald, αλλά και ως εγγυητή της ενότητας του κράτους, της πολιτικής και θρησκευτικής σταθερότητας, καθώς και, ενδεχομένως, της επικράτησης του καθολικισμού επί της αρειανικής μερίδας (σσ. 57-61).

Ο συγγραφέας διαπιστώνει, ότι, κατά το τελευταίο τρίτο του 7ου αιώνα, το λογοβαρδικό βασίλειο προοδεύει εμπορικά, οικιστικά αλλά και πολιτιστικά. Η περίοδος αυτή συμπίπτει, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, με την βασιλεία του C. Από τα επίσημα έγγραφα της περιόδου, αμφίβολης γνησιότητας πάντως, αλλά και από άλλες πηγές, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το μικρό ποσοστό των εγγραμμάτων στο βασίλειο παρουσίαζε αύξηση. Φαίνεται επίσης ότι ο C. επεξέτεινε την οργάνωση της βασιλικής αυλής. Κατά την βασιλεία του συνεχίζεται το κτίσιμο ναών και μονών και η γενικότερη οικοδομική δραστηριότητα που είχε ξεκινήσει επί του προκατόχου του (σσ. 70-73).

Στη συνέχεια, το βιβλίο εξετάζει την εκκλησιαστική πολιτική του C., με πρωτοβουλία του οποίου συγκλήθηκε η σύνοδος της Παβίας, που σήμανε το τέλος του σχίσματος των λεγομένων Τριών Κεφαλαίων (σ. 75). Ο επίσκοπος της Παβίας Δαμιανός επέβαλε, παρά την αντίθεση του πάπα, να αναγνωσθούν και να συζητηθούν τα Τρία Κεφάλαια, αν και είχαν καταδικαστεί αυτά από την 5η Οικουμενική Σύνοδο. Το γεγονός αυτό ορθώς ερμηνεύεται ως ενέργεια η οποία αποσκοπούσε στην διευκόλυνση της επιστροφής των σχισματικών στην Εκκλησία. Δεν είναι σαφές όμως

γιατί συνδέεται η προσπάθεια του πάπα Σεργίου Α΄ να επιβάλει την πνευματική του δικαιοδοσία στους σχισματικούς, με την σύγκρουσή του με την Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, τις αποφάσεις της οποίας ο ίδιος δεν αποδέχθηκε (σσ. 76 ε.), ούτε γιατί η διάσταση αυτή έπαιξε ρόλο στην σύγκληση της συνόδου της Παβίας για την άρση του σχίσματος. Αυτή η άρση ήταν άλλωστε, ήδη από τον 6ο αιώνα κοινός στόχος τόσο της ρωμαϊκής εκκλησίας, όσο και της αυτοκρατορικής πολιτικής και δεν αποτελεί, κατά την άποψή μας, στροφή του πάπα προς τους Λογγοβάρδους. Ήταν βέβαια και στόχος της πολιτικής του C., διότι αποκαθιστούσε την εκκλησιαστική ενότητα του βασιλείου του (σ. 80). Στο ποίημα, το οποίο αναφέρεται στην σύνοδο της Παβίας (*Carmen de Synodo Ticinensi*), οι βασιλείς Agipert, Perctarit και Cunincpert εξυμούνται ως υπερασπιστές της ορθόδοξης καθολικής πίστης και της Εκκλησίας. Παρατηρούμε εδώ ότι η αναφορά στους μονοθελίτες πατριάρχες Πύρρο και Παύλο δεν αποτελεί προϊόν κάποιας σύγχυσης του ποιητή σχετικά με τους σκοπούς της εκκλησιαστικής πολιτικής του βασιλιά και της συνόδου (σ. 83), αλλά σαφή ένδειξη για το αυτονόητο, ότι στην σύνοδο της Παβίας δεν έγιναν αποδεκτές από τους σχισματικούς μόνο οι αποφάσεις της 5ης Οικουμενικής Συνόδου, αλλά βεβαίως και εκείνες της 6ης, προϋπόθεση απαραίτητη για την επανένωσή τους με την Εκκλησία. Η σημασία της 6ης Οικουμενικής Συνόδου και της εκκλησιαστικής ενότητας με την Κωνσταντινούπολη γίνεται φανερό και από τις αναφορές του Παύλου Διακόνου (σ. 86).

Στο τρίτο μέρος (σσ. 89-100), το βιβλίο, με βάση τις ελάχιστες διαθέσιμες πληροφορίες, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι σχέσεις του λογγοβαρδικού βασιλείου με το Βυζάντιο ήταν καλές κατά την διακυβέρνηση του C. (σσ. 89-91). Το Βυζάντιο επιθυμούσε ειρηνικές και καλές σχέσεις με το βασίλειο, όπως άλλωστε και ο επίσκοπος Ρώμης. Η πολιτική αυτή της Κωνσταντινούπολης δεν καθοριζόταν από τον πάπα, ο οποίος άλλωστε σε καμμία περίπτωση δεν θα ήταν σε θέση να στερήσει από τον βυζαντινό αυτοκράτορα την θέση του ως επικεφαλής της Χριστιανοσύνης, όπως φαίνεται να αποδέχεται το βιβλίο (σ. 92), το οποίο έχει την τάση να τονίζει το αυξανόμενο στην Δύση παπικό κύρος σε αντίθεση με την εξασθενούσα ισχύ των βυζαντινών αυτοκρατόρων, ακολουθώντας ευρέως διαδεδομένες στην βιβλιογραφία απόψεις, πράγμα για το οποίο άλλωστε ουδείς μπορεί να το ψέξει. Για τον λόγο αυτόν, χωρίς κριτική διάθεση

και μόνο προς χάριν της επιστημονικής συζήτησης, επισημαίνουμε ότι, παράλληλα με την απαραγνώριστη κατεύθυνση της ιστορικής εξέλιξης που αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρχαν κατά τον 7ο αιώνα και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 8ου, συγκεκριμένοι συσχετισμοί, κατά τους οποίους οι πάπες ανήκαν, πολιτικά και εκκλησιαστικά στην Αυτοκρατορία, η οποία, εκτός των άλλων, αποτελούσε και βασικό συστατικό της κοσμοαντίληψής τους. Κατά την ρωμαϊκή-βυζαντινή αντίληψη, την οποία, κατά την εποχή αυτή, εξακολουθούσαν να αποδέχονται οι πάπες αλλά και οι ηγεμόνες της Δύσης, ο αυτοκρατορικός θεσμός δεν εξαρτώνταν από κάποια εκκλησιαστική αρχή.

Αναφερόμενος ο συγγραφέας στις σχέσεις του C. με τους Μεροβιγγίους, οι οποίες ήταν επίσης καλές κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης της βαυαρικής δυναστείας, διαφωτίζει και ένα ενδιαφέρον επεισόδιο από τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε τον θάνατο του C. και οδήγησε στην εκθρόνιση του γιου του Liutpert (σσ. 94-96).

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος (σσ. 101-108) το βιβλίο αναλύει την εξιστόρηση του Παύλου Διακόνου για τον βασιλιά C. αλλά και ευρύτερα. Ο ίδιος ο Διάκονος εμφανίζεται μέσα από τις γραμμές του έργου του με δύο πρόσωπα. Από την μία εκφράζει υποστήριξη προς τους Καρολίδες, στον κύκλο των διανοουμένων γύρω από τους οποίους ήθελε να ανήκει, από την άλλη είναι πατριώτης Λογγοβάρδος. Απευθυνόταν πιθανώς σε περισσότερα του ενός ακροατήρια (σσ. 103-105). Ο Διάκονος δεν αναφέρεται σε πτυχές της πολιτικής του C., οι οποίες θεωρούνται σημαντικές από την ιστορική έρευνα, όπως είναι η νομισματική μεταρρύθμιση και η συμβολή του στην διαμόρφωση ενός σταθερότερου αστικού βίου ούτε η εκ μέρους του σύγκληση της συνόδου της Παβίας. Ο Παύλος Διάκονος δεν φαίνεται να συνειδητοποιεί την σημασία της άρσης του σχίσματος για το βασίλειο (σσ. 107 ε.), ίσως διότι το σχίσμα αφορούσε μόνο τους Ρωμαίους υπηκόους των Λογγοβάρδων. Προτιμά τις ανεκδοτολογικές διηγήσεις, οι οποίες εμφανίζουν τον C. ως έναν ηγεμόνα άλλοτε μεγαλόψυχο και άλλοτε επιπόλαιο, ακόμη και μοχθηρό, τελικά όμως αγαπητό στους υπηκόους του, ο θάνατος του οποίου προκάλεσε γενικό θρήνο.

Το βιβλίο περιλαμβάνει επίσης συμπεράσματα (σσ. 109-112), παράρτημα με κείμενο του Παύλου Διακόνου (σσ. 113-118), βιβλιογραφία (σσ. 121-126) και ευρετήριο (σσ. 127-137). Αποτελεί μία αξιόλογη συμβολή

της ελληνικής μεσαιωνολογίας στην ιστορία της μεσαιωνικής Ιταλίας, καθώς επιτυγχάνει τους ερευνητικούς του στόχους, διαφωτίζοντας, κατά το μέτρο του δυνατού, την πολιτική του C. και του προκατόχου του, οι οποίες συνέβαλαν στην πορεία του βασιλείου προς μία στενότερη ένταξη στο σύστημα των χριστιανικών κρατών αλλά και στην εσωτερική ανάπτυξή του στον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα.

Κ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης